

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

■ Reflecties

Over namen, taalspelen en het schieten met hagel

Met de fraaie titel 'What's in a name' opent Han Blankstein (2010) zijn bijdrage aan de discussie over de naamgeving van dit tijdschrift. Die titel verwijst naar een bekende frase uit Shakespeares Romeo en Juliet. Juliet vraagt Romeo zijn familienaam Montague op te geven. Een naam, beweert Juliet, is enkel een 'artificial and meaningless convention'. Als we een roos anders zouden noemen, zou ze net zo zoet ruiken.

Juliet wist echter nog niets van de *linguistic turn* die zich in de psychologie en filosofie zou voltrekken, en van het later opkomende sociaalconstructivisme. Hierin wordt beweerd dat we met taal niet alleen dingen benoemen maar ze tot werkelijkheid maken. Namen zijn geen weerspiegeling maar een bouwsel van werkelijkheden, weefsels van in betekenissen uitgekristalliseerde geschiedenissen en verhalen die macht hebben.

Ook systemische therapeuten zijn alert op de macht van namen en woorden. Die macht is positief en negatief. Positief omdat door omstandigheden en gebeurtenissen namen te geven, we ze kunnen ordenen, betekenis toekennen en zinvolle verbanden leggen. Negatief wanneer de betekenis-bouwselfs en geschiedenissen onze ervaringen en waarnemingen inperken en verengen. Veel therapeutische interventies zijn daarom geënt op het herzien van namen, zoals herdefiniëring, heretikettering, deconstructie en het herschrijven van narratieven. Deze voorbeelden uit het systeemtherapeutisch repertoire zijn gebaseerd op het principe 'change the name, and you change the game' (Efran & Hefner, 1991). Hierbij moeten we 'game' niet opvatten als 'spelletje', maar in de Wittgensteinse (1953) betekenis van taalspel. Taalspelen gaan over de fundamentele manier waarop we verschijnselen ordenen, interpreteren en een wereldbeschouwing bouwen. Bateson (1972) noemt het een 'epistemologie'.

Shakespeares Juliet gebruikt taal als macht. Haar 'what's in a name' is niet enkel een vraag, een informatief bericht of een constructie van betekenis. Het is een handeling, die erop is gericht een bepaalde reactie bij haar geliefde op te roepen. En ze heeft succes: uit liefde voor Juliet geeft Romeo zijn familienaam op en ontkent daarmee zijn vader. Namen en taal hebben dus een performatief aspect. Hun betekenis zit in hoe we ze gebruiken in samenhang met onze (levens)praktijken. Het zijn ordenende handelingen met een speci-

fieke logica, die dienen om wat Wittgenstein noemt 'onze weg in de wereld te vinden' (Shotter, 1993).

Ook de namen 'systeemtherapie' of 'gezinstherapie' vormen taalspelen die verstrengeld zijn met praktijken (Miller & De Shazer, 2000; Shotter, 1993). Deze taalspelen geven aan hoe we naar klachten en problemen kijken, vanuit welke aannames we vertrekken, welke principes en regels we volgen bij het bouwen van kennis en betekenissen. Het debat over de naam van dit tijdschrift gaat dus over de vraag naar de aard van ons taalspel, over de verhalen en geschiedenissen waarin we werken en leven.

Blankstein (2010) is van mening dat dit tijdschrift *Systeemtherapie* moet blijven heten. In zijn taalspel vat hij, met een verwijzing naar de internet-encyclopedie Wikipedia, het begrip 'systeemtherapie' op als een verzamelnaam voor allerlei therapeutische methodieken en strategieën met paren, gezinnen en families die als een sociaal systeem kunnen worden bekeken. Dit werk is volgens hem niet gebonden aan een specifiek theoretisch kader. Je kunt dus systeemtherapie bedrijven zonder dat je je aan systemische principes van beschrijven, verklaren en handelen houdt. Zo'n 'lege' verzamelnaam, zonder inhoudelijke principes en conceptuele onderscheidingen, is als het schieten met hagel: je hoeft niet te richten want je raakt altijd wel wat.

Op Blanksteins beweringen valt veel af te dingen. In mijn bijdrage ga ik eerst in op de verwarringen in het taalspel dat systeemtherapie heet en plaats deze in het licht van nieuwe paradigmatische verschuivingen in de systemische praktijk. Daarna maak ik – op verzoek van de redactie – een zijstapje naar een ander debat in dit tijdschrift en vervolgens trek ik conclusies.

Een moeras van verwarrende metaforen

In plaats van in Wikipedia kunnen we ook snuffelen in de vele (hand)boeken en publicaties die beschrijven hoe de systeemtherapeutische praktijk eruit ziet. Dan blijkt dat de term 'systeemtherapie' een vlag is die verschillende ladingen dekt. Al na 25 jaar geschiedenis constateert Guerin (1976) dat 'different people mean different things with the word system'. Een enkele naam voor een veelheid aan verschillende taalspelen en praktijken die door hun diversiteit een moeras van verwarrende metaforen scheppen, gevoed door vage taal en dubbelzinnige concepten (Rijnders & Nicolai, 1992; Rober, 1992; Boeckhorst, 1992, 1994).

De verwarring begint al bij Bateson (1972), de grondlegger van het systemisch denken in de gezinstherapie. Hij gebruikt de term 'systeem' minstens op drie verschillende manieren (Erickson, 1988). Ook gebruikt hij 'systeem' en

‘context’ als synoniemen. Dit soort verwarringen neemt in de loop van de geschiedenis van de gezinstherapie alleen maar toe en leidt tot polarisaties en splitsingen. Debatten over allerlei betekenissen van Batesons begrip ‘epistemologie’, over macht en systeemdenken, over 1^e- en 2^e-orde cybernetica, over het geconstrueerde karakter van onze werkelijkheidsvisies, over het aandeel van de toeschouwer in zijn percepties, over het instrumentele en strategische denken dat haaks staat op wat Bateson systemische wijsheid noemt, over systemen als homeostatische systemen en de functies van symptomen, over het negeren van het individu in het systemisch denken, over observeerbare interacties of betekenisgeving als therapeutische focus, over de (on)mogelijkheid sociale systemen rechtstreeks en doelgericht te beïnvloeden, over het negeren van ethische vraagstukken die betrekking hebben op gender, cultuur, ras en machtsongelijkheid in de systeemtherapie. Door ruimtegebrek maar een paar verwijzingen: Fergus & Reid (2002); Golann (1988); Erickson (1988); Paré (1995); Shields & Wynne (1994); Hoffman (2002); Anderson (1997).

Veel verwarring ontstaat doordat de uitdrukking ‘systeem’ of ‘systemisch’ in twee verschillende betekenissen wordt gebruikt. In de eerste betekenis verwijst de term naar een *object*: het gezin of relatie als een sociaal systeem. Systeemtherapie staat dan gelijk aan relatie- of gezinstherapie. Dat is ook de betekenis die Blankstein gebruikt. Hier is het onderscheid tussen gezin en individu, tussen gezinstherapie en individuele therapie relevant.

In de tweede betekenis verwijst de term ‘systeem’ naar een paradigma, het *systemische paradigma*. Dit verwerpt de Newtoniaanse beschouwing, waarin de wereld wordt beschreven in termen van energieën, impulsen en krachten. In het systemische paradigma staan communicatieve en relationele processen, wederzijdsheid en circulariteit in relaties en context centraal. Menselijk gedrag wordt nooit los van de context bestudeerd, het individuele ‘zelf’ wordt fundamenteel als een ‘relationeel zelf’ gezien. Een ander taalspel dus, waarin systemische denkers een geheel eigen vocabulair en denkprincipes hebben ontwikkeld zoals circulariteit, recursieve patronen, cycles, inbedding van contexten. In deze opvatting van ‘systemisch’ is het onderscheid tussen gezin en individu niet relevant. Het gaat noch om het gezin (als object), noch om het individu, maar om een relationele en contextuele beschouwing van individualiteit en gedrag (Anderson, 1994). Deze opvatting van ‘systemisch’ wordt door Blankstein niet genoemd. Hij beperkt zich enkel tot het taalspel waarin systeem staat voor het object gezin.

Verwarring ontstaat als we beide betekenissen door elkaar halen of als we beide *tegelijk* gebruiken. In dat laatste geval is een ‘systeem’ zowel een ‘object

van onderzoek en behandeling' als een behandelmodel dat stoelt op het systemische paradigma. De naam systemische gezinstherapie zou daar het meest bij passen. En dan kunnen we ook gezinstherapieën onderscheiden die niet stoelen op het systemische paradigma, zoals Blankstein doet.

Het begrip 'systeem' als een besmette term

Aan namen zitten dus geschiedenissen vast, taalspelen die verankerd liggen in tradities van kijken en denken. De discussie over de naamgeving van dit tijdschrift kunnen we daarom ook opvatten als een reflectie over de vraag in welk taalspel, in welke praktijk van dingen ordenen-benoemen-handelen we staan.

Is daarmee de verwarring opgelost? Helaas niet. Want vanaf de tachtiger jaren wordt het begrip 'systeem' zelf een besmette term en volgt een verschuiving naar weer een ander taalspel, dat een andere invulling geeft aan het relationele en contextuele denken. Deze verschuiving ontstaat uit de kritiek dat het klassieke, op de cybernetica gebaseerde systemische denken te mechanistisch en instrumenteel is. Haar 'apparatenlogica' negeert wat juist kenmerkend is voor menselijke systemen: mensen interpreteren, denken en redeneren. Wat hen drijft zijn subjectieve intenties en verlangens. Door interacties alleen maar als terugkoppelings- en sturingsprocessen te beschrijven, worden mentale processen, taal en de rol van bewustzijn en betekenisgeving genegeerd. Daarnaast richt de kritiek zich op de veronderstelling dat een therapeutische expert 'pathologische' systemen op kan sporen en deze van buitenaf doelgericht kan beïnvloeden. Ook worden de systemisch-cybernetische modellen bekritiseerd op hun denken in termen van machtsmanoeuvres, de manipulatieve aspecten van symptomen (functies) en de 'tegenmacht' van de therapeut. Verder is er heftige kritiek op het negeren van gender, ras en machtsongelijkheden als cruciale aspecten in menselijke verhoudingen. Die kritiek leidt tot de opkomst van een nieuw taalspel, dat van narratieve constructionistische denkers.

Een nieuwe kernmetafoor: narrativiteit

De tegenstellingen tussen het taalspel van de traditionele systeemdenkers en de aanhangers van het narrativisme culmineerden in een spraakmakend debat dat in 1998 en 1999 in het *Journal of Marital and Family Therapy* werd gevoerd. In dit debat zijn alle belangrijke onderwerpen te vinden die het veld van de systeemtherapie zo verdelen. Ik vat ze kort samen.

Traditionele gezinstherapeuten, bij monde van Minuchin (1998, 1999), zijn van mening dat in de narratieve therapieën de aandacht voor het gezins-

systeem verdwijnt en verschuift naar culturele verhalen. Het gezin, dat een essentiële intermediair is tussen cultuur en individu, wordt overgeslagen. Daarnaast worden de klassieke systemische principes losgelaten door actuele observeerbare interactiepatronen tussen gezinsleden te negeren en verhalen, discours en betekenisgeving daarvoor in de plaats te zetten.

De tegenspelers (Sluzki, 1998; Tomm, 1998; Anderson, 1999; Combs & Freedman, 1998) bevestigen dat de narratieve therapie het traditionele taalspel van de gezinstherapie grondig heeft veranderd. Gesteund door de opkomst van het sociaal-constructionisme ziet het narratieve taalspel sociale systemen als talige, betekeniscreërende netwerken waarin mensen een gemeenschappelijke taal en betekenissen ontwikkelen, waardoor ze zich op elkaar kunnen afstemmen en hun denken en handelen coördineren. Narrativiteit draait niet om 'feedbackloops', observeerbare interactiesequenties en relatiestructuren, maar om interpretaties, betekenisgeving, taal en vertellingen. Van belang zijn de dominante culturele verhalen en praktijken die een inperkend effect hebben op individuele ervaringen en tot negatieve visies op zichzelf en de wereld leiden.

In het narratieve taalspel wordt de aandacht voor enkel de gezinsrelaties te beperkt geacht. Ze pleit voor zowel een bredere als een smallere focus (Schwartz, 1999). De *versmalling* houdt in dat opnieuw het individu op de voorgrond komt, dat de auteur is van zijn eigen verhalen, waarin hij zijn persoonlijke ervaringen van de werkelijkheid articuleert. De kijk- en denkgewoontes van het individu hoeven niet per se samen te vallen met die van andere gezinsleden. De *verbreding* in horizon heeft ermee te maken dat men het gezin als voornaamste eenheid van onderzoek en observatie loslaat. Voor een relationele opvatting van het individuele zelf is het niet alleen de context van het gezin die telt. Mensen participeren in talloze andere contexten waarin ze verhalen ontwikkelen over hun identiteit en de omringende werkelijkheid. Het relationele zelf is daarom ook een *meervoudig zelf*. Bovendien is ook het gezin weer ingebed in andere, grotere contexten waarin verteld wordt en onderhandeld wordt over betekenissen en zich sociale ordeningen vormen (collega's, vrienden, werk, instellingen, samenleving, cultuur, media). Het gaat dus niet alleen om een meervoudig zelf maar ook om *meervoudige contexten*, waarin een probleem niet op het ene of het andere niveau ligt, maar juist in het samenspel van allerlei macro- en microcontexten. Systemische interventies kunnen op al deze niveaus betrekking hebben. Verder, merkt Minuchin terecht op, heeft het narratieve taalspel een sterk ideologische, politieke en ethische inkleuring en krijgen onderwerpen als machtsongelijkheid, gender,

seksueel misbruik en discriminatie, ras en sociale klasse veel meer aandacht dan de 'interactionele dans' van gezinsleden.

Hoe verder?

Gelukkig vinden nog steeds debatten over verschuivingen in taalspelen plaats. Postmoderniteit, een discutabel en dubbelzinnig begrip, komt als nieuwe kern-metafoor naar voren. Daarmee sluiten narrativisten aan bij de door globalisering en individualisering op gang gebrachte veranderingen in levensvormen en praktijken. We leven in een andere werkelijkheid dan waarin Bateson heeft geleefd, met nieuwe ingewikkelde vraagstukken die ontstaan door steeds sneller gaande technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen. En daarvoor is een ander taalspel nodig, waarin een focus op alleen maar het gezinssysteem tekortschiet en we denken in meervoudige en elkaar omvattende contexten. Gelukkig beginnen we nu ook in dit tijdschrift aan zo'n debat. Ook het debat over het nieuwe *Handboek systeemtherapie* heeft deze achtergrond. Kort gezegd gaat het ook hier over het loslaten van het traditionele instrumentele en systemisch-cybernetische taalspel en van de aandacht voor alleen het gezin, over de overgang naar een nieuw en breder, postmodern paradigma. Daarin worden de systemische metaforen vervangen door narratieve metaforen en komt de aandacht te liggen op zowel de meervoudigheid van verhalen en geschiedenissen, als op het fragmentarische en lokale (contextuele) karakter van onze kennis en oplossingsstrategieën (Weingarten, 1998).

Maar helaas heet dit boek nog steeds *Handboek systeemtherapie* en dus begint alle conceptuele verwarring weer van voren af aan. Therapeuten die een specifiek gezinstherapeutisch model aanhangen en onder systeemtherapie 'gezinstherapie' verstaan, claimen dan dat ze worden buitengesloten, zoals blijkt uit de bijdragen van Verduijn (2010), Wouda (2009) of Geluk (in Van Hennik, 2010). De verschuivingen in taalspelen en paradigma's zijn hun kennelijk ontgaan.

Robert van Hennik (2010) blijft in zijn bijdrage steken in allerlei vragen. Angst voor een expertpositie? Hij vraagt zich af of het woord 'systeem' in 'systeemtheorie' of 'systeemtherapie' nog een passende metafoor is. Mijn mening is ondertussen duidelijk: nee! De in deze bijdrage beschreven verwarringen hebben mijn mening over het gebruik van de term 'systeem' veranderd. Bovendien leidt dit concept tot een denkfout, waaraan ook ik mij bezondigd heb: van een 'systemische' optiek maken we een object dat we het 'systeem' noemen. Dit object wordt een mechaniek toegeschreven dat we vervolgens als een cybernetisch raderwerk (de *systeemtheorie*) ontleiden. Deze onjuiste reïficatie leidt tot valse illusies

dat we dingen kunnen sturen en maken. Moet deze ‘apparatenlogica’ de conceptuele grondslag voor onze therapeutische praktijk vormen?

Wat de naamgeving voor dit tijdschrift betreft schrijft Van Hennik dat zowel voor *Systeemtherapie* als voor *Gezins- en relatietherapie* veel valt te zeggen. Wat mij betreft niet. *De naam van dit tijdschrift hangt af van de praktijken die er in worden beschreven en het taalspel dat wordt gebezigd.* Wie dit tijdschrift regelmatig leest, ontkomt niet aan de constatering dat het voornamelijk gaat over gezinnen. Dus moet het gewoon relatie- en gezinstherapie heten, zou ik ironisch kunnen concluderen. Dan kan er ook in worden geschreven over gezinstherapieën die niet ‘systemisch’ zijn, bijvoorbeeld Hellingers gezinsopstellingen, die Blankstein (2010) nu juist wil uitsluiten.

Ik had het graag anders gezien. Dat is waar mijn eerdere pleidooi in dit tijdschrift (Boeckhorst, 2009) over ging: verbreding van disciplines in de redactie(raad), zodat politieke, sociologische en filosofische aspecten – dus de meervoudigheid – van onze praktijk meer aan bod komen. Het liefst zou ik een tijdschrift willen zien dat *Context* heet, net als het Duitse tijdschrift *Kontext*. Niet als verzamelterm voor allerlei relatie- en gezinstherapieën, maar als een gerichte aanduiding voor die praktijken die een kenmerkende relationele en (meervoudig) contextuele blikrichting met elkaar delen. Niet schieten met hagel, maar gericht mikken dus.

Met Gilbert Lemmens (2010) deel ik de gedachte dat ons debat aan het fundament van de ‘systeemtherapie’ raakt. En ik deel zijn zorg dat de nadruk op diversiteit en variëteit aan perspectieven ten koste gaat van de aandacht voor verbindingen en gemeenschappelijkheid. Ik deel niet zijn opvatting dat discussies zoals Minuchin die op gang bracht niet zinvol zijn, omdat ze zouden uitlopen op de verdediging van eigen waarden en normen, op gelijk en ongelijk. Dit soort debatten verheldert juist welke taalspelen we volgen, hoe we dingen ordenen en in welke geschiedenissen en verhalen we leven. We moeten ze meer voeren, zeker nu de nieuwe postmoderne taalspelen in de systemische praktijk ook vol blijken te zitten met allerlei gekkigheid (waarover later meer). Daarom dank aan Han Blankstein, wiens bijdrage voor mij als een katalysator heeft gewerkt.

Frans Boeckhorst

Literatuur

Anderson, A. (1999). Reimagining family therapy: reflections on Minuchin’s invisible family. *Journal of Marital and Family Therapy*, 25(1), 1-8.

- Anderson, H. (1994). Rethinking family therapy, a delicate balance. *Journal of Marital and Family Therapy*, 20(2), 145-149.
- Anderson, H. (1997). *Conversation, language, and possibilities: a postmodern approach to therapy*. New York: Basic Books.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. New York: Ballantine Books.
- Blankstein, H. (2010). What's in a name? Systeem- dan wel gezinstherapie. *Systeemtherapie*, 22(1), 19-20.
- Boeckhorst, F. (1992). Theoretische ontwikkelingen in de systeemtherapie I: interacties als conversatie. *Systeemtherapie*, 3(4), 126-139.
- Boeckhorst, F. (1994). Theoretische ontwikkelingen in de systeemtherapie II: de narratieve denkrichting. *Systeemtherapie*, 6(1), 6-23.
- Boeckhorst, F. (2009). Systeemtherapie of gezinstherapie? *Systeemtherapie*, 21(4), 253-256.
- Combs, G., & Freedman, J. (1998). Tellings and retellings. *Journal of Marital and Family Therapy*, 24(4), 405-408.
- Efran, J., & Heffner, P. (1991). Change the name and you change the game. *Journal of Strategic & Systemic Therapies*, 10(1), 50-65.
- Erickson, G. (1988). Against the grain: decentering family therapy. *Journal of Marital and Family Therapy*, 14(3), 225-236.
- Fergus, K., & Reid, D. (2002). Integrating constructivist and systemic metatheory in family therapy. *Journal of Constructivist Psychology*, 15(1), 41-63.
- Golann, S. (1988). On second-order family therapy. *Family Process*, 27(1), 51-65.
- Guerin, P. (1976). Family therapy: the first twenty-five years. In P. Guerin (ed.), *Family therapy, theory and practice* (pp. 2-22). New York: Gardner Press.
- Hennik, R. van (2010). Reflecties: Systeemtherapie vanbinnen en vanbuiten. *Systeemtherapie*, 21(2), 113-117.
- Hoffman, L. (2002). *Family therapy. An intimate history*. New York: Norton.
- Lemmens, G. (2010). Systeemtherapie: hoe moet het verder? *Systeemtherapie*, 21(2), 106-122.
- Miller, G., & De Shazer, S. (2000). Emotions in solution-focused therapy: a re-examination. *Family Process*, 39(1), 5-23.
- Minuchin, S. (1998). Where is the family in narrative family therapy? *Journal of Marital and Family Therapy*, 24(4), 397-403.
- Minuchin, S. (1999). Retelling, reimagining, and researching: a continuing conversation. *Journal of Marital and Family Therapy*, 25(1), 9-14.
- Paré, D. (1995). Of families and other cultures: the shifting paradigm of family therapy. *Family Process*, 34(1), 1-19.
- Rijnders, P.B.M., & Nicolai, N.J. (1992). Systeemtheorie en systeemtherapie: een paar apart. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 18(2), 70-87.
- Rober, P., & Migerode, L. (1992). Recente ontwikkelingen in de gezinstherapie: epistemologie, constructivisme, en tweede-orde cybernetica. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 18(4), 114-123.
- Schwarz, R. (1999). Narrative therapy expands and contracts family therapy's horizons. *Journal of Marital and Family Therapy*, 25(2), 263-267.
- Shields, C., & Wynne, L. (1994). The marginalization of family therapy: a historical and continuing problem. *Journal of Marital and Family Therapy*, 20(1), 117-138.

- Shotter, J. (1993). *Conversational realities. Constructing life through language*. London: Sage Publications.
- Sluzki, C. (1998). In search of the lost family: a footnote to Minuchin's essay. *Journal of Marital and Family Therapy*, 24(4), 415-417.
- Tomm, K. (1998). A question of perspective. *Journal of Marital and Family Therapy*, 24(4), 409-413.
- Verduijn, K. (2010). Discussie: De relationeel-ethische bril maakt het verschil, een herwaardering van de contextuele therapie. *Systeemtherapie*, 22(2), 102-105.
- Weingarten, K. (1998). The small and the ordinary: the daily practice of a postmodern narrative therapy. *Family Process*, 37(1), 3-15.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell.
- Wouda, L. (2009). Waar is de strategisch-cybernetische stroming in de systeemtherapie gebleven? Discussie n.a.v. het *Handboek systeemtherapie*. *Systeemtherapie*, 21(4), 247-248.